

УДК 069.1:37.01

СТАНОВЛЕННЯ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «ХОРТИЦЯ»

Олена Палійчук,
старший науковий співробітник
науково-просвітницького відділу
Національного заповідника «Хортиця»

У 1965 році острів Хортиця став Державним історико-культурним заповідником, відкривши нову епоху культурного й освітнього розвитку для жителів України, туристів з-за кордону, науковців та усіх, хто цікавиться історією та природознавством. Відтоді розпочалося формування комплексної системи музейного обслуговування, спрямованої на збереження, популяризацію та інтерпретацію історико-культурної спадщини українського народу. З кожним етапом діяльності розширювалися форми обслуговування туристів і відвідувачів музею: від традиційних екскурсій і виставкових заходів – до інтерактивних експозицій, історичних реконструкцій, освітніх програм і тематичних проєктів.

Важливим напрямом роботи стала музейна педагогіка. Її мета – допомогти людям краще зрозуміти історію, розвивати історичну пам'ять і повагу до культури свого народу. На Хортиці музейна педагогіка поступово стала важливою частиною освітньої діяльності, адже вона допомагає зберігати історико-культурну спадщину, формує національну свідомість молоді та робить вивчення історії України більш цікавим і зрозумілим. Саме тому вона є актуальною і сьогодні.

Питання розвитку музейної справи, музейної педагогіки та культурно-просвітницької діяльності активно висвітлюються в працях українських науковців, музейників та педагогів, таких як: Д.В. Кепін [5, с. 46–48], Я.С. Музиченко [9, с. 60–62], Н.А. Постригач [33, с. 84–88], О.В. Топілко та Т.К. Белоусової [35, с. 5–9], О.Ю. Рокицької [43, с. 78–85], О.В. Дудар [1, с. 40–44], О.П. Міхно та О.Є. Матвійчук [6, с. 18–23].

Темою узагальнення знань про культурно-просвітницьку діяльність та музейну педагогіку зокрема у Національному заповіднику «Хортиця» займалися Т.Г. Митрофанова [7, с. 151–153], С.П. Моїсеєнко [8, с. 289–295], В.Ю. Карасенко [13; 2, с. 498–502], О.В. Палійчук [31, с. 134–138].

Разом із тим, попри наявність таких праць, питання еволюції форм музейної роботи та становлення музейної педагогіки в контексті діяльності заповідника «Хортиця» протягом шістдесятирічного періоду залишаються недостатньо систематизованими. Це зумовлює актуальність подальших досліджень, спрямованих на узагальнення досвіду, визначення тенденцій і перспектив розвитку музейно-педагогічної діяльності в сучасних умовах.

Щодо до питання розвитку музейної педагогіки в Національному заповіднику «Хортиця», слід визначити її сутність та основні форми реалізації. Музейна педагогіка охоплює сукупність освітніх методів та форм роботи, спрямованих на залучення відвідувачів до пізнання історико-культурної спадщини через музей. Вона розглядає музейні експозиції як освітнє середовище та забезпечує передачу культурного досвіду через педагогічний процес. Зокрема, вона включає традиційні форми діяльності, такі як екскурсії, лекції, консультації, конференції, вікторини та освітні програми, а також інноваційні форми – квести, майстер-класи, рольові ігри, проєктну діяльність і створення експозицій. Зазначені методи можуть реалізовуватися як у груповій формі (екскурсії, тематичні заходи), так і в індивідуальній (консультації, дослідницькі або творчі проєкти). Водночас у сучасній музейній практиці поширеним є поєднання традиційних форм роботи з інтерактивними та дослідницькими елементами. У подальшому викладі розвиток музейної педагогіки в Національному заповіднику «Хортиця» розглядатиметься саме в широкому контексті культурно-просвітницької діяльності. У такому ракурсі музейна педагогіка постає не ізольованою галуззю, а складовою ширшого соціокультурного процесу.

Від 1965 року діяльність Національного заповідника «Хортиця» пройшла кілька етапів розвитку, що відображають поступове вдосконалення

музейної справи та культурно-просвітницької роботи. З метою систематизації дослідження становлення музейної педагогіки в Національному заповіднику «Хортиця» доцільно умовно виокремити чотири хронологічні етапи її розвитку: перший етап (1965–1979 рр.), другий етап (1980–1990 рр.), третій етап (1991–2010 рр.) та четвертий етап (2011–2025 рр.), кожен із яких характеризується специфічними особливостями організації освітньої діяльності та форм музейної роботи.

Перший етап (1965–1980 рр.) означений формуванням організаційної структури заповідника, проведенням археологічних та історико-етнографічних досліджень, збиранням експонатів для майбутніх експозицій. У цей період основна увага приділялася збереженню пам'яток історії та природи острова, а партисипативна (учасницька) діяльність мала переважно інформаційно-просвітницький характер.

Офіс Національного заповідника «Хортиця» розташовувався за адресою: вул. Верхня, 3А. Звідси працівники установи здійснювали активну виїзну культурно-просвітницьку діяльність, організовуючи лекції та зустрічі в сільських населених пунктах, на промислових підприємствах, у колгоспах, сільських радах та інших установах.

Вибіркове ознайомлення з річними звітами заповідника, а саме за 1971 [10], 1972 [11] та 1978[14] роки, дало можливість скласти таблицю, де наочно проглядається збільшення з роками кількість лекцій та екскурсій по острову Хортиця. З'являються перші виставки.

Рік	Лекції (підприємства та школи)	Екскурсії островом Хортиця	Виставки
1971	12	5	-
1972	38	6	-
1978	334 (26 в селі)	1212	1

Теми лекцій, прочитані співробітниками заповідника, можна об'єднати у загальні групи: «Період II світової війни», «Природа Хортиці», «Літературне Запоріжжя» та «Історія козацтва». Ще у 1971 році, згідно річного плану одним із завдань для співробітників була підготовка наукових статей до ювілейних дат в історії запорозького козацтва з метою популяризації цієї теми» [12].

Колектив заповідника Хортиця, поки не було будівлі музею, проводив екскурсії тільки територією острова, ознайомлюючи бажаючих з багатством природи Хортиці, її археологічною та історичною спадщиною, легендами та міфами. Освітнім середовищем на даному етапі був сам острів із його природним різноманіттям.

Рисунок 1 Музей історії Запоріжжя

Другий етап (1980–1990 рр.) позначився активним розвитком експозиційної роботи. Після спорудження будівлі музею історії міста Запоріжжя (Рис.1) та створення експозиції з діорамами (1983 р.), основні напрями діяльності заповідника були зосереджені в музейному просторі. У цей час розпочалося формування екскурсійної служби, розроблено тематичні маршрути для дорослих відвідувачів та школярів. Поступово з'являються інші елементи музейної педагогіки – інтерактивні заняття, краєзнавчі уроки, лекції для молоді.

Проводилися традиційні оглядові екскурсії, а також організовувалися масові культурно-просвітницькі заходи: лекції в лекційній залі [21], тематичні свята, концертні програми та мистецькі імпрези в будівлі або на подвір'ї музею. За спогадами працівників заповідника, такі заходи відзначалися

немалою відвідуваністю та широким суспільним резонансом. До участі в культурних програмах залучалися аматорські колективи, студенти музичного училища ім. П. Майбороди, педагогічного училища, Запорізького національного університету, артисти театру «Vie» та інші виконавці. Особливий відгук у відвідувачів мали виступи фольклорного дуету «Сучасний ворон» та етнографічного колективу «Горлиця». Це сприяло популяризації народної культури й посиленню виховного потенціалу музейного середовища.

Особливої популярності набували заходи, присвячені дню музею, козацьким лідерам і святкам, які мали пізнавальний і виховний характер та сприяли широкому ознайомленню громадськості з об'єктами історико-культурної спадщини. Попри відсутність розвиненої інформаційної політики, події заповідника відзначалися значною відвідуваністю та суспільним інтересом.

Основу музейно-освітньої діяльності становили три провідні напрями – екскурсія, лекція та масовий захід, у межах яких здійснювалося системне ознайомлення відвідувачів із історією краю та народними звичаями.

Таблиця зведених даних (вибірково по роках)

Рік	Лекції (сільська місцевість)	Екскурсії	Виставки	Працівників: науковці, екскурсоводи
1980	234 (10) 9722 осіб	2029	1	21 усі з вищою освітою
1981	309 (28) 14114 осіб	1957		29 з них 26 з вищою освітою
1982	270 (50)	2032		21 з них 19 з ВО
1987	319	3397	5	29 Екскурсійно-масовий сектор 4,5 ставки

У 80 роках ХХ ст. в заповіднику діяли гуртки «Юний екскурсовод» [19], «Подвиг» [21], «Юний краєзнавець» [16], «Юний природознавець» [17; 18].

Окремо проводились заняття з учнями медичного училища Придніпровської залізниці з вивчення лікарських рослин [20]. Велась робота з атеїстичного виховання [15].

Також у 1987 році була розроблена комплексна програма «Заповідник – школі», яка була затверджена науково-методичною радою Державного історико-культурного заповідника та Запорізьким обласним інститутом вдосконалення вчителів (нині – Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти). Програма була направлена в усі школи міста Запоріжжя. Вона являла собою перелік екскурсій та лекцій, що відповідають навчальним предметам у школі (історії, природознавству, літературі, географії тощо). Програма охоплювала доволі широку тематику: лекції з історії міста Запоріжжя, археологічні пам'ятки Хортиці, природні скарби острова тощо. Розрахована на дітей з 1–10 класів. Але, програма не запрацювала, хоча мала значний освітній потенціал, але поєднання організаційних, методичних та соціально-економічних чинників, ймовірно, завадило її повноцінному впровадженню [3, с. 49–53].

Третій етап (1991–2010 рр.) відзначено утвердженням заповідника як передового культурно-освітнього центру України. У період незалежності відбувається переосмислення концепції музейної діяльності: змінюється ідеологічне, змістове наповнення репрезентації минулого та спрямовується на формування історичної свідомості та української національної ідентичності. У практику впроваджуються нові форми роботи – музейно-педагогічні програми, історичні реконструкції, інтерактивні виставки, фестивалі козацької культури («Покрова на Хортиці»). Зростає роль музейного простору як середовища неформальної освіти.

Діяльність відділу культурно-просвітницької роботи активно зростала – музейні співробітники розробили різні формати роботи: класичні екскурсії, лекції, урок-екскурсії, інтерактивні «ігри-екскурсії» для дітей із віршами, загадками та казковими образами (наприклад, іграшка козак Тарасик

супроводжував молодших школярів або дітей дошкільного віку в експозиції музею, надаючи їм різні завдання та підказки).

В цей час були створені уроки-екскурсії для дітей молодшого шкільного віку в музеї історії запорозького козацтва з ознайомлення з першим залом «Історія давнього світу» і другим залом «Запорозьке козацтво» [4], урок-екскурсія «Переяславська Рада» [25], дитяча пішохідна екскурсія [23], тематичний ранок «Джури – юні козачата». Остання послуга існує до цього часу з іншою назвою «Козацькі розваги».

На цьому етапі відбувається розширення форм екскурсійної роботи поза стінами музею. З'явилися виїзні формати: пішохідні маршрути островом із показом археологічних знахідок, краєвидів і легенд. Окрім пішохідної екскурсії північно-східним узбережжям острова Хортиця, що зараз має назву «Там, де закінчуються пороги» й «Тарасова стежка» [26], з'являються екскурсії «Протолче» [27], «Скіфський стан» [28], «Сила духів» [29], «Дорога на Січ» [30].

Започатковуються святкові екскурсії (наприклад, для молодят – про сімейні традиції минулого), а також інші формати – велосипедні екскурсії, теплохідні навколо острова Хортиця [24].

Запроваджені екскурсії до фондосховищ із відкритими фондами: відвідувачі знайомилися з історією виготовлення тканин, елементами одягу, навіть мали змогу спробувати роботу на ткацькому верстаті.

У 2009 році була створена програма для слухачів курсів підвищення кваліфікації інституту післядипломної педагогічної освіти. Вона передбачала теоретичну і практичну частину, що мала відбуватись в музеї історії запорозького козацтва. Включала в себе три розділи ознайомлення з музейною педагогікою, формами роботи, психолого-педагогічною специфікою роботи в музейній експозиції, але апробована не була [32, с. 523–528].

Четвертий етап (2011–2025 рр.) характеризується модернізацією музейних технологій, впровадженням цифрових інструментів і розвитком інтерактивних форм взаємодії з відвідувачами. Співробітники заповідника в

музейних об'єктах прагнули створити емоційно насичене середовище, де відвідувач не просто спостерігає, а взаємодіє з історією — через певні символи, натяки, кольори, що підсилюється використанням аудіогідів, QR-кодів,

Рисунок 2 Музейний урок в лекційній залі музею козацтва

анімаційних програм та інтерактивної кімнати¹ У цей період створено сучасні образні експозиції, запроваджено онлайн-проекти, віртуальні екскурсії, освітні платформи для школярів і студентів. Музейна педагогіка на Хортиці набула системного характеру — її принципи впроваджуються у співпраці з навчальними закладами, громадськими організаціями, культурними установами.

У 2010-2011 роках була створена перша довготривала програма для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку «Світ музею», яка складалась з 30 занять та знайомила малюків із деякими музейними професіями, з різними історичними епохами: давній світ, скіфський час, давньоруська держава, козацтво, а також з історією міста Запоріжжя.

За попередніми оцінками, загальна кількість її учасників протягом усього періоду реалізації становила близько 1000 дітей.

Заняття проводились як в музеї козацтва, так і на виїзді (Рис. 2)

¹ В музейних студіях «Місто за порогами» була створена квест-кімната

Окрема увага такому виду діяльності з музейної педагогіки як нічні екскурсії, святкові, що проводились як в музеї, так і в ІКК «Запорозька Січ» (Рис. 3).

Рисунок 3 Різдво в музеї козацтва

Такі заходи викликали неабияку зацікавленість не тільки у місцевих жителів, а й у гостей міста, їх доводилось проводити декілька разів. На проведення святкових та нічних екскурсій постійно залучались артисти місцевих театрів, що надавало їм ще більшої театралізованої оригінальності.

Зосереджуючись на діяльності музейних студій «Місто за порогамі», слід зазначити, що вони стали майданчиком педагогічного впливу та культурно-освітньої взаємодії. Упродовж восьми років функціонування студій, були створені близько 15 виставкових проєктів та проводились:

- Уроки за програмою «Світ музею» для 1-2 класів гімназії № 25;
- Наукові та краєзнавчі конференції;
- Тренінг «Як створити цікаву дитячу програму в музеї» разом із представницею Національного музею історії України;
- Масові заходи «Різдво», «Колодій», «Катерини – жіночої долі», «Зелені свята»;
- Концерти аматорських колективів та дитячих музичних шкіл;
- Майстер-класи з писанкарства, петриківського розпису, ліплення з солоного тіста, поробки з паперу, ниток, природного матеріалу тощо;

- Квести, перфоманси, інсталяції;
- Проєкт «Корисні STREAM-канікули» для учнівської та студентської молоді м. Запоріжжя, уроки для школярів освітніх закладів № 100 та № 39;
- Проєкт «Культурна чайна» – клуб спілкування для людей похилого віку, спрямований на подолання соціальної ізоляції літніх осіб та активізацію їхньої участі в культурному житті. Діяльність клубу передбачала екскурсії, перегляд документальних матеріалів, творчі виступи та неформальне спілкування;
- Постійно читались ексклюзивні лекції.

Отже, діяльність музейних студій «Місто за порогами» засвідчувала свою важливу роль як ефективного осередку музейної педагогіки. Різноманітність форм роботи – від освітніх занять і наукових заходів до творчих проєктів і соціальних ініціатив – забезпечувала активну взаємодію з різними віковими групами населення. Це сприяло популяризації історико-культурної спадщини, розвитку творчих здібностей, формуванню громадянської свідомості та подоланню соціальної ізоляції.

У 2024 році за викликами воєнного часу була створена Програма «Козацькими шляхами», що охоплює 30 занять з дітьми старшого дошкільного віку, які проводяться в дистанційному режимі протягом навчального року в програмі ZOOM один раз на тиждень. Тривалість занять до 30 хвилин. Діти знайомились з козацькими військовими традиціями, символікою, зброєю, побутом, козацькою тактикою бою; отримували знання про лідерів запорожців, козацькі посади; вивчають одяг, взуття, зачіски козаків, харчовий раціон та стиль козацького життя. Програма апробована на вихованцях закладу дошкільної освіти № 226 «Дивограй» ЗМР, з яким Національний заповідник «Хортиця» уклав угоду про співробітництво у 2024 році.

Сьогодні Національний заповідник «Хортиця» є одним із провідних осередків музейної педагогіки в Україні. Його діяльність спрямована на поєднання традиційних і сучасних форм музейного навчання, формування

активної громадянської позиції, розвиток творчості й критичного мислення в аудиторії різного віку. Інтерактивні проекти, театралізовані екскурсії, майстер-класи, квести та просвітницькі заходи сприяють глибшому осмисленню культурної спадщини та підвищенню ролі музею як освітнього простору.

Заповідник Хортиця має усталену практику представлення результатів діяльності у сфері музейної педагогіки на науково-практичній конференції «Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи» та на інших професійних платформах. Неодноразово досвід з музейної педагогіки був представлений для слухачів курсів підвищення кваліфікації при Запорізькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.

Висновки. Розвиток музейної діяльності та музейної педагогіки в Національному заповіднику «Хортиця» є результатом тривалого еволюційного процесу, який відображає зміни суспільних, культурних і освітніх пріоритетів України. Протягом шістдесяти років (1965–2025) заповідник пройшов шлях від регіонального центру охорони пам'яток до потужного національного осередку науково-дослідної, експозиційної та освітньо-просвітницької діяльності.

Розвиток музейної педагогіки в заповіднику став невід'ємною складовою його просвітницької місії. Вона сприяє інтеграції музейного простору в систему освіти, формує в учнів і студентів інтерес до історико-культурної спадщини, розвиває навички критичного мислення, комунікації та самовираження. Сучасні інтерактивні технології, поєднання традиційних і новаторських методів роботи, партнерство з навчальними закладами створюють умови для ефективного засвоєння знань і виховання поваги до національної історії.

Музейна педагогіка Хортиці пройшла шлях від традиційних екскурсій до активної інтерактивної взаємодії, розширювалась на всю територію заповідника і швидко адаптувалась під потреби різних груп відвідувачів –

дітей, молодят, шкіл. Завдяки цьому заповідник став не лише зберігачем історії, а й простором, де кожен може пережити її особисто.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Dudar O.V. Rozvytok muzeinoi pedahohiky: svitovi tendentsii ta ukrainski realii. *Muzeina pedahohika v naukovi osviti: zbirnyk tez dopovidei uchasnykiv I Vseukrainskoi konferentsii m. Kyiv, 28 lystopada 2019 r., m. Kyiv – Bila Tserkva. Kyiv: Avtorytet, 2019. S. 40–44.*
2. Karasenko V.Yu. Yak povernuty dytynu v muzei, abo yak povernuty muzei dytyni? *Rol muzeiv u kulturnomu prostori Ukrainy y svitu: stan, problemy, perspektyvy rozvytku muzeinoi haluzi: Zb. Mat. zah. ukr. nauk. konf. Dnipropetrovsk: ARTPRES, 2009. Vyp. 11. S. 498–502.*
3. Karasenko V.Yu. Istorychni aspekty ta perspektyvy kulturno-prosvitnytskoi diialnosti Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia». *Kulturna spadshchyna Ukrainy: materialy mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii m. Uman 15–16 travnia 2009 r. Uman. 2009. S. 49–53.*
4. Karasenko V.Yu. Istoriia zaporozkoho kozatstva ditiam doshkilnoho viku. Hra-ekskursiia «Zaporozke kozatstvo». *Zb. Nauk. Prats. Zapovidna*
5. Kepin D.V. Kulturno-prosvitnytska diialnist u Natsionalnomu nauково-pryrodnychomu muzei NAN Ukrainy. *Muzeina pedahohika – problemy, sohodennia, perspektyvy: Mat. V nauk-prakt. konf (Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk 28–29 veresnia 2017 r). Kyiv: Talkom, 2017. S. 46–48.*
6. Mikhno O.P., Matviichuk O.Ye. Sotsialnyi osvitnii proekt «Pedahohika pozytyvu» yak innovatsiina forma muzeino-pedahohichnoi diialnosti. *Misiia muzeiu XXI st.: Zb. Nauk. prats za mat. Vseukrain. nauk. konf., prysviachenoї 100-richchiu vid dnia zasnuvannia Poltavskoho khudozhnoho muzeiu (halerei mystetstv) imeni Mykoly Yaroshenka (14–15 travnia 2019 roku). Poltava: FOP Hovorov S.V., 2019. S. 18–23.*
7. Mytrofanova T.H. Novi napriamky nauково-prosvitnytskoi diialnosti muzeiv. *Muzei na mezhi tysiacholit: mynule, sohodennia, perspektyvy (Zb.*

- tez dopovidei ta povidomlen Mizhnar. nauk. konf., prysviachenoi 150-littiu vid dnia zasnuvannia Dnipropetrovskoho istorychnoho muzeiu im. D.I. Yavornytskoho).* Dnipropetrovsk: Veresen, 1999. S. 151–153.
8. Mytrofanova T.H. Moiseienko S.P. Kulturno-prosvitnytska diialnist Natsionalnogo zapovidnyka «Khortytsia» ta suchasne rekreatsiine navantazhennia ob'iekta kulturnoi spadshchyny Ukrainy. (*Memorialno-turystychnyi marshrut «Tarasova stezhka»*). *Zapovidna Khortytsia: zb. prats spivrobitnykiv zapovidnyka*. Zaporizhzhia : Dyke Pole, 2006. Vyp. 1. S. 289–295.
 9. Muzychenko Ya.S. Aktyvni y interaktyvni osviti tekhnolohii v muzeinykh prohramakh dlia ditei. *Muzeina pedahohika – problemy, sohodennia, perspektyvy: Mat. V nauk-prakt. konf. (Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk. 28–29 veresnia 2017 r).* Kyiv: Talkom, 2017. S. 60–62.
 10. Richnyi plan roboty Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka zaporozkoho kozatstva na ostrovi Khortytsia na 1971 rik. *Naukovyi arkhiv Natsionalnogo zapovidnyka «Khortytsia» (dali – NA NZKh).* Spr. 12. Ark. 19.
 11. Richnyi zvit pro robotu zapovidnyka za 1972 rik. *NA NZKh.* Spr. 37. Ark. 24.
 12. Informatsiia pro robotu zapovidnyka za 1971 rik. *NA NZKh.* Spr. 32. Ark. 30.
 13. Karasenko V.Yu. Muzeina pedahohika ta zastosuvannia yii osnovnykh pryntsyviv v praktytsi Muzeiu istorii zaporozkoho kozatstva. *NA NZKh.* Spr. 94.
 14. Richnyi zvit pro robotu zapovidnyka za 1978 rik. *NA NZKh.* Spr. 164.
 15. Plan zakhodiv z ateistychnoho vykhovannia na 1986–1990 roky. *NA NZKh.* Spr. 529. Ark. 5.
 16. Dokumenty hurtka «Iunyi Kraieznaveets» 1–3 klasy na bazi DIKZ. *NA NZKh.* Spr. 540. Ark. 4.

17. Dokumenty hurtka «Iunyi pryrodoznaveets» (5 klas). *NA NZKh*. Spr. 541. Ark. 3.
18. (6 klas) na bazi DIKZ. *NA NZKh*. Spr. 542. Ark. 2.
19. Dokumenty (polozhennia, plany roboty hurtka «Iunyi ekskursovod»). *NA NZKh*. Spr. 543.
20. Dokumenty: plan, hrafik, zvit pro zaniattia uchniv medychnoho uchylyshcha na bazi DIKZ 1986 rik. *NA NZKh*. Spr. 544. Ark. 3.
21. Dokumenty hurtka «Podvyh» na bazi DIKZ. *NA NZKh*. Spr. 545. Ark. 10.
22. Tematyka lektsii, rozroblenykh spivrobotnykamy za 1981–1986 rr. *NA NZKh*. Spr. 547. Ark. 34.
23. Karasenko V.Yu. Dytiacha pishokhidna ekskursiia pivnichno-skhidnym uzberezhzhiam o. Khortytsia. *NA NZKh*. Spr. 1154.
24. Karasenko V.Yu. Zvit naukovo-doslidnoi ta kulturno-prosvitnytskoi roboty za 2002 rik. *NA NZKh*. Spr. 1147.
25. Konovalova O.V. Zvit naukovo-doslidnoi ta kulturno-prosvitnytskoi roboty za 2004 rik. *NA NZKh*. Spr. 1198.
26. Mytrofanova T.H. Zvit naukovo-doslidnoi ta kulturno-prosvitnytskoi roboty za 2005 rik. *NA NZKh*. Spr. 1259.
27. Karasenko V.Yu. Zvit naukovo-doslidnoi ta kulturno-prosvitnytskoi roboty za 2006 rik. *NA NZKh*. Spr. 1284.
28. Konovalova O.V. Zvit naukovo-doslidnoi ta kulturno-prosvitnytskoi roboty za 2006 rik. *NA NZKh*. Spr. 1295.
29. Karasenko V.Yu. Zvit naukovo-doslidnoi ta kulturno-prosvitnytskoi roboty za 2007 rik. *NA NZKh*. Spr. 1330.
30. Konovalova O.V. Zvit naukovo-doslidnoi ta kulturno-prosvitnytskoi roboty za 2007 rik. *NA NZKh*. Spr. 1331.
31. Paliichuk O.V. Dity v muzei. *Muzeina pedahohika – problemy, sohodennia, perspektyvy: Mat. IX nauk-prakt. konf (Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk. 7–8 zhovtnia 2021 r)*. Kyiv: TOV «KAPITAL-DRUK», 2021. S. 134–138.

- 32.32. Pachkovska O.L., Mirushchenko O.P., Lysenko T.M. Prohrama dlia slukhachiv kursiv pidvyshchennia kvalifikatsii Instytutu pisliadyplomnoi osvity: «Muzeina pedahohika». *Rol muzeiv u kulturnomu prostori Ukrainy y svitu: stan, problemy, perspektyvy rozvytku muzeinoi haluzi. Zb. mat. zah-ukr nauk. konf. z problem muzeieznavstva*. Vyp. 11. Dnipropetrovsk: ART-PRES. 2009. 608 s.
33. Postryhach N.A. Muzeina pedahohika v Hretsii. *Muzeina pedahohika – problemy, sohodennia, perspektyvy: Mat. V nauk-prakt. konf (Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk 28–29 veresnia 2017 r)*. Kyiv: Talkom, 2017. S. 84–88.
34. Rokytska O.Yu. Muzeina pedahohika v naukovo-osvitnomu prostori muzeiu istorii osvity Kyivshchyny. *Muzeina pedahohika v naukovi osviti: zbirnyk tez dopovidei uchasnykiv II Vseukrainskoi konferentsii m. Kyiv, 26 lystopada 2020 r. / za nauk. red. S.O. Dovhoho*. Kyiv: Natsionalnyi tsentr «Mala akademiia nauk Ukrainy», 2020. 310 s.
35. Topylko O.V., Bielousova T.K. Osnovni formy i metody roboty z dytiachoiu y pidlitkovoiu audytoriiu v Natsionalnomu Kyievo-Pecherskomu istoryko-kulturnomu zapovidnyku (z praktychnoho dosvidu viddilu muzeino-osvitnoi roboty). *Muzeina pedahohika – problemy, sohodennia, perspektyvy: Mat. V nauk-prakt. konf (Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk. 28–29 veresnia 2017 r)*. Kyiv: Talkom, 2017. S. 5–9.